

GÜNTNER PÉTER

A vagyon kutatásának nominális forrásai a századfordulón¹

A polgári vagyon nagyságának és összetételének kutatása már sok éve foglalkoztatja a hazai kutatókat. Mindazonáltal a vagyon összetételéről és nagyságáról, sőt a számba jöhető forrásokról is nagyon keveset tudunk. A városi társadalom vagyoni helyzetének vizsgálatára a dualizmus idején azonban már sokféle forrással rendelkezünk. A bürokratikus állam kiépülésével minden állampolgárt aprólékosan regisztráltak a születéstől az elhalálozásig. Az egyént már a kora-újkortól feljegyezték a születési (korábban bérálási), iskolai, házassági és a halálozási anyakönyvekbe.² A polgári anyakönyvezést 1895. október elsején vezették be, s az addig sokszor eltérő tartalmú anyakönyvek adatai egységsültek. Levéltáraink az egyházi anyakönyvek másodpéldányait 1827-től, a polgári anyakönyveket pedig 1895-től őrzik. Az adózás sem a jelenkor találmánya, már az ókori államokban is kiterjedt rendszer biztosította az állam bevételeit. A polgári közigazgatás kiépülésével a századfordulón már 16 féle adó-nemet tartottak számon Magyarországon, s a dualizmus idején a különféle adók száma folyamatosan nőtt.³ A sokféle adójegyzék alapján azonban egy személy vagyonát nem lehet rekonstruálni. Némely adóösszegek ugyan árulkodnak a vagyon bizonyos összetevőiről, de ezekből a vagyon nagyságáról és szerkezetéről nem lehet teljes képet kapni. A különböző jegyzékek például nem tartalmazták az ingóságok közül a személyes tárgyakat, az ékszereket, a bútort és a ruházatot, melyek együttesen komoly értéket képviselhetek. Az adójegyzékek közül a társadalomtörténet kutató a mai napig főleg a virilis-jegyzékeket használta.⁴ A virilis-jegyzékekkel foglalkozó tanulmányok alapján meg lehet állapítani, hogy a kutatók világosan ismerik forrásaik korlátait.⁵ Egyetértés alakult ki abban a kérdésben, hogy a jegyzé-

¹ Köszönetet szeretnék mondani Benda Gyulának, aki a tanulmányban ismertetett forrásokra felhívta a figyelmet, s azok tanulmányozásában is segítségemre volt.

² Az anyakönyvezés használatára már a 16. század első feléből található példa. Magyarországon az anyakönyvezés meghonosodása csak a 18. századra tehető. A városokban ez az időpont korábbra datálható: az első anyakönyv Sopronban maradt fent 1624-ből. (Levéltári ismeretek kézikönyve. Budapest, 1980. 286.)

³ Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917. Budapest, 1979. 11. (a továbbiakban: Vörös)

⁴ Az adólisták alapján készültek a virilis-jegyzékek, melyek egy adott helység vagy megye legnagyobb egyenes adófizetőit tartalmazták. A virilizmust az 1870:XLII. tc. vezette be Magyarországon, s egészen a második világháború végéig meghatározója volt az önkormányzati testületek összetételének (törvényhatósági bizottságok, képviselőtestületek). A dualizmus idején a testületek felét választották, másik felét pedig a legnagyobb egyenes állami adófizetés jogán töltötték be az állampolgárok. A két világháború között a korporatív szervezetek is bekerültek a képviselőtestületekbe. Emiatt a virilis képviselők száma 40%-ra csökkent. (1929:XXX tc. 3. paragrafus. Magyar Törvénytár. Budapest, 1930.) A diplomások és a kamarai tagok adóját kétszeresen vették figyelembe.

⁵ A teljesség igénye nélkül a következő kritikák fogalmazhatók meg. A jegyzékek csak egy adott közigazgatási egységen belül (például megye, város) fekvő vagyon után fizetett adót tartalmazták. Ha egy személynek máshol is előfordult adóköteles vagyona, akkor az adóját nem összegezték, hanem az adófizetés alapján több helység virilis-jegyzékére is felvették. Egy személy azonban csak egy törvényhatósági bizottságnak, de 1886 után megbízottak útján több községi képviselőtestületnek lehetett tagja (1886:XXI. tc. 26. paragrafus és 1886:XXII. tc. 33. paragrafus. Magyar Törvénytár. Budapest, 1887.). A jegyzékek csak az egyenes állami adó évi összegéről tájékoztattak. A többi adót, így például a részvények birtoklása után kivetett osztalékadót, nem vették figyelembe a lista összeállításakor (Vörös 10.). Problémát jelent továbbá, hogy az adómentességben részesülők szintén kimaradtak a jegyzékekből

kek rendkívüli forrásértéke ellenére a listán szereplők vagyonának pontos nagysága és szerkezete nem ismerhető meg. Így a virilis kutatások főleg az elit összetétele változásának megfigyelésére koncentráltak.⁶ A nagyszámú vizsgálatok ellenére a virilis kutatások többféle problémával küzdenek. Az eredmények összehasonlítását például gátolja az egységes foglalkozási nomenklatúra hiánya.

A vagyon vizsgálatának további lehetséges forrásai a házassági szerződések, melyek általában a feleség által a házasságba bevitt vagyonról tájékoztatnak, s a férj különböző felhasználási jogosítványait tárgyalják. A feleség vagyona általában két markánsan elkülönülő részből: a hozományból és a kelengyéből állt. A hagyatéki iratok, mint ahogy az adólisták is, többféle iratot tartalmaznak. A végrendeletekből és főleg a hagyatéki leltárakból az elhunyt személy hátrahagyott vagyona ismerhető meg. A következőkben a különböző források csoportosításával áttekintjük, hogy melyek alkalmasak a vagyon vizsgálatára, s milyen szempontok kiaknázását teszik lehetővé.

Házassági szerződések

A házassági szerződéseket a dualizmus idején a közjegyzők vették fel.⁷ A polgári szerződések a kevésbé feltárt források közé számítanak, melyek F. Dózsa Katalint, Gyáni Gábort és Sarusi Kiss Bélát kivéve eddig elkerülték a társadalomtörténet kutatóinak figyelmét. A források tartalma mellett a készítettők foglalkozási köre, társadalmi háttere sem tisztázott. A dokumentumok a kor mentalitásáról és a házasságon belüli férfi-női kapcsolatáról is

(például bizonyos pesti bérházak építése után járt adómentesség). A listák az adók összegét összegezve adják meg, így nem lehet különválasztani a vagyon, a jövedelem, illetve a kereset után kivetett adókat, s emiatt nem lehet következtetni az egyes adók nagyságára sem. Kivételt jelent az 1873. évi pesti lista, melyen a telek-, házbér- és jövedelemadót, valamint a személyes kereseti adót külön tüntették fel (Vörös 14.). Az értelmiségiek által fizetett adó kétszeres beszámítása torzította a listák összetételét, melyek így nem a tényleges vagyoni sorrendet tükrözték. Sokszor gondot okoz a listán szereplő személyek foglalkozásának meghatározása, mivel sok esetben pontatlanul adták meg azt: csupán azt a minőséget határozták meg, mely alapján az adót fizették. (Kosján László: A virilis-jegyzékek elemzésének néhány kérdése. In: Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. Eger, 1993. 156. [a továbbiakban: Kosján]), vagy néha presztízs okokból birtokosként tüntették fel a személyeket. (Hegedűs Sándor: Virilizmus Kaposváron 1888-1944. Szakdolgozat. ELTE BTK, 1995. 9.).

⁶ A jegyzékek tanulmányozása Vörös Károly kutatásai nyomán kezdődtek el, s ma már több publikáció is rendelkezésünkre áll. Vörös Károly kérdésfelvetése az volt, hogy Budapesten az iparosodás során végbement változások hogyan alakították, formálták át a fővárosi vagyoni elitet, a polgárság mely csoportjai tettek szert vezető szerepre. Vörös Károly kutatásai során az 1980-as, majd az 1990-es években országszerte elindult a virilis-jegyzékek elemzése, melyek során a helyi elit változásait próbálták megfigyelni. Az 1970-es években Gyáni Gábor Hódmezővásárhely (Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888-1941). Történelmi Szemle, 1977. 3-4. 626-640.), M. Tóvári Judit Miskolc virilis-jegyzékeit vizsgálta (M. Tóvári Judit: A miskolci társadalom gazdasági vezető csoportjának átrétegződése (1872-1917). Századok, 1980. 5. 781-817.). A városokra koncentráló kutatások után az 1980-as években Feiszt György és Kosján László a megyei virilizmust kezdte el elemezni dél-dunántúli, illetve Nógrád és Zemplén megyékben (Kosján 153.). Az 1990-es években már országszerte folytak az ez irányú kutatások: az eddigi eredményekről összképet az 1997-ben, Veszprémben megrendezett konferencia adott. Itt többek között Szekszárd, Kőszeg, Szombathely, Kaposvár legnagyobb adófizetőinek elemzését mutatták be. Egy korábbi veszprémi konferencián Sopron virilistáit Horváth Zoltán vizsgálta (Horváth Zoltán: Sopron vállalkozó polgárainak jelentősége a város gazdasági és társadalmi életében az 1858., 1886. és 1911 évi adózás alapján. In: Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Szerk.: V. Fodor Zsuzsa. Veszprém, 1995.).

⁷ A közjegyzői intézményt az 1874:XXXV. tc. hozta létre Magyarországon. Előtte a hitelcshelyek boykotolták le a Nyugat-Európában a már középkortól létező közjegyzők munkáját.

árulkodnak. A szerződések a női hozományról, a házasság megszűnte vagy az egyik fél halála utáni helyzetről rendelkeztek. A szerződések pontosan leírták a férj jogait a hozomány felett, valamint a házasság megszűnése esetén a nőknek esetlegesen felajánlott hitbért. Válásor a hitbér volt a nő végkielégítése, a nő „díja”, melyet a hozomány kötelező visszaadása mellett juttattak a volt feleségnek. A szerződések eltérő tartalmúak voltak: Gyáni Gábor például Budapesten háromféle típust különített el. Az első típus az ún. értelmiségi partnerházasság volt, mely a felek egyenjogúságát szentesítette. A vagyoni megállapodásban a férj nagyvonalúan a házasság megkötése esetén évi 6000 korona évjáradékot ajánlott fel. A szerződés különlegessége az, hogy a havi 500 koronás járadék folyósítása már a házasság alatt, s nem csak a házasság felbomlásakor kezdődött meg! „...A házassági életközösség alatt a nő az évjáradékot saját személyi szükségleteire, ezeket meghaladó részben a közös háztartás költségeire fordítani köteles.”⁸ A lendő férj a hozomány használatában sem igényelt külön jogokat magának: a partnerházasságnak megfelelően a két fél ugyanolyan jogosítványokkal rendelkezett. A második típust patriarchális frigyként lehet értelmezni, ahol a férj a feleség 10 000 koronás hozományát már szabadabban használhatta fel. Ebben az esetben a férj válás esetén már kevésbé volt nagyvonalú: a hozomány visszaadása mellett a válás kimondásáig havi 200 koronás nőtartást helyezett kilátásba. Mindazonáltal ha a férj előbb halna meg, mint a felesége, akkor 10 000 korona hitbér is ki volt kötve. A harmadik típus nagypolgári patriarchalizmust tükrözött. A feleség 100 000 koronás vagyonáról lényegében a férj minden megkötés nélkül rendelkezhetett. Igaz, ennek fejében 30 000 korona hitbér és a válás kimondásáig havi 500 korona nőtartás kifizetésére volt kötelezve.⁹ Ezen három meghatározás mellett persze sokféle szerződés elképzelhető, talán még tipizálható is. Mivel ismereteink a házassági szerződésekről meglehetősen hiányosak, ezért érdemes megismerni a Sopronban kötött szerződéseket.

Sopronban két közjegyző látta el a teendőket. 1875-től az egyik Geiszler József,¹⁰ a másik Gallus Sándor és Pósfai Sándor volt.¹¹ Míg Geiszler folyamatosan működött, addig Gallus és Pósfai váltották egymást a közjegyzői tisztségben. A városi levéltár sajnálatos módon Geiszler József anyagát nem őrizte meg, kivéve a végrendeletek sorozatát, melyet külön kezelték a közjegyzők. Gallus Sándor és Pósfai Sándor anyagát átnézve megállapítható, hogy a Sopronban felvett házassági szerződéseket kevés kivétellel nem a soproniak, hanem a város környékén lakó német falusiak kötötték. Többek között Borbolya (Walbersdorf), Doborján (Raiding), Harka, Kabold (Kobersdorf), Kismarton (Eisenstadt), Kópháza, Küllő (Girm), Lajtaszentmiklós (Neudorf), Lánzsér (Landsee), Lók (U-frauenhaid), Márcfalva (Marz), Nagycenk, Nagymarton (Mattersburg), Nyék (Neckenmarkt), Pereszteg, és Siklósd (Sieglöss) lakói utaztak Sopronba a szerződések írásba foglalásáért.¹² A települések nagy része ma Ausztriában található, az első világháború előtt pedig Sopron megyéhez tartoztak. A bevezető és a záró szakasz kivételével a legtöbb szerződést német nyelven fogalmazták meg, a szerződők valószínűleg a lakóhelyükhöz legközelebb eső közjegyzőt keresték fel. Érdekes megfigyelni, hogy a Sopron környéki falvakon kívül például bécsi, szombathelyi, zalaegerszegi és cinkotai (Budapest) lakosok szerződéseit is meg lehet találni a soproni közjegyzői anyagban.

⁸ Idézi Gyáni Gábor: Hétköznapi Budapest. Városháza, 1995. 15. (a továbbiakban: Gyáni 1995.)

⁹ Gyáni 1995. 12-18.

¹⁰ Geiszler József 1875-1912 között működött.

¹¹ Gallus Sándor 1875-1886, és 1905-1931 között látta el a közjegyzői teendőket. A két Gallus éra között Pósfai Sándor (1887-1904) volt Geiszler József mellett a másik közjegyző.

¹² A német földművesek házassági szerződésai a paraszti környezetben már a kora újkortól elterjedt móring továbbélését mutatják. A móringlevelek legújabb feldolgozására lásd Dominkovits Péter: Móringlevelek Győr megyéből. (Válogatás a megyében lakók, megyei birtokosok móringleveleiből 1731-1837.) Győr, 1992.

Gallus Sándor és Pósfai Sándor soproni közjegyzők által felvett házassági szerződések száma, nyelve				
Év	házassági szerződések	német nyelvű száma	magyar nyelvű száma	soproni szerződések
1890	50	45	5	3
1895	50	46	4	5
1900	64	61	3	9
1905	56	52	4	7
1910	42	30	12	7
1911	38	27	11	3

A táblázat alapján látható, hogy míg 1900-ig a szerződések száma stagnált vagy kismértékben növekedett, azután csökkent. A magyar nyelvű szerződések aránya emelkedett: 1911-ben csaknem elérte a szerződések közel 30 százalékát. A növekedés ellenére a magyar nyelvű szerződések száma csekély maradt, alig lépte át a tízet. A magyar nyelvűek aránya csak úgy tudott növekedni, hogy a német nyelvű dokumentumok száma folyamatosan visszacsett (kb. felére, 60-ról 30-ra), köszönhetően a német ajkú földművelő lakosság elmaradásának.

Mivel a táblázat egy közjegyzőség dokumentumait tartalmazza, s feltételezve, hogy a másik közjegyző is hasonló számú iratot állított ki, a soproni lakosok (nem a Sopronban szerződést kötők!) évente körülbelül 10-20 házassági szerződést köthettek. Ez a házasságkötések számához képest, mely évente meghaladta a 200-at is (például 1900-ban 231, 1910-ben pedig 258),¹³ csekélynek mondható: a jegyesc párok körülbelül 5-10 százaléka tarthatta szükségnek a közjegyző által írásba foglalt szerződés létrejöttét. Geiszler József iratanyaga nélkül persze ez a szám csak becslés lehet. Hasonló számítást az adatok hiánya miatt csak Budapest esetében lehet elvégezni. Sarusi Kiss Béla közölte az 1876-ban Budapesten kötött házassági szerződések számát, mely mintegy 209 volt. A számadat nem pontos, mivel a 12 budapesti közjegyző anyaga közül egy nem maradt fenn. A számadat mégis irányadó lehet, mert a közjegyzők által felvett házassági szerződések száma egy és 60 között mozgott 1876-ban.¹⁴ Az adat azonban mégsem alkalmas az összehasonlításra, mert az összes Budapesten szerződést kötők számát tartalmazza a vidékieket is beleértve. Sarusi szóbeli közlése alapján azonban tudható, hogy a szerződések néhány kivételtől eltekintve fővárosiak által kötöttek. Mivel 1876-ban Budapesten 2412 házasságot kötöttek,¹⁵ a házasulók körülbelül 8%-a kötött szerződést, ami a soproni adattal nagyjából megegyezik.

A csökkenő házassági szerződések száma ellenére a többi közjegyzői irattípus növekvő számban fordult elő Sopronban. A közjegyzői iratanyag 1890-1910 között ugyanis két-háromszorosára duzzadt fel, és elmagyarosodott. A házassági szerződések azonban kevésbé tükrözik a magyarosodó tendenciát, hiszen azoknak, csak 30%-a fogalmazódott magyar nyelven. Ez azért is lehetséges, mert a házassági szerződéseket a német nyelvű falusi lakosság, a többi dokumentumot pedig főleg a magyarosodó városiak foglaltatták írásba.

A soproni szerződéseket kereskedők, egy-két gyáros, ügyvéd, iparos, tisztviselő és gazdapolgár kötötte. A hozomány felhasználásáról minden esetben a férj szabadon rendelkezhetett; a házaspárok nem együtt intézték a hozomány kezelését, de minden megkötés nélküli szerződés nem fordult elő. A jövődöbéli feleségek megtartották a hozomány tulajdonjogát,

¹³ Sopron szabad királyi város polgármesterének 1910. évi jelentése a városi közigazgatás összes ágairól. Sopron, 1911. 39. és Sopron szabad királyi város polgármesterének 1900. évi jelentése a városi közigazgatás összes ágairól. Sopron, 1901. 43.

¹⁴ Sarusi Kiss Béla: Közjegyzői iratok, családtörténet a levéltáros szemszögéből. In: Pest-Buda egysítésének 125. évfordulója 1873-1998. Budapest, 1998. 54.

¹⁵ Thirring Gusztáv: Budapest félévszázados fejlődése 1873-1923. BpStK 53. k. Budapest, 1925. 24. táblázat, 29. oldal.

és a visszakövetelés lehetőségét is. Így a feleségek ellenőrző funkciót, biztosítékot kaptak. Fontos kitétel volt, hogy ha a feleség a férjnél a hozományt „...veszélyeztetve látná, bármikori kívánatára, azonnal, kamat nélkül az visszafizeti”.¹⁶ Sok szerződés még pontosabban fogalmazott: a feleség „...fenntartja magának a jogot, hogy mihelyt a tényleg átadott készpénzhozományát férjénél házasságuk alatt bármikor a saját nézete szerint veszélyeztetve látná, azt veszély igazolása nélkül is előrebocsátandó három (3) napi felmondás után, férjétől lejárt követeléseként, a tőle sommás eljárásban kieszközlendő, s alább körülírt végrehajtás útján behajtassa”.¹⁷

A szerződésekben a felek a házasság során szerzett vagyona vagyonközösséget hoznak létre. Ha a házasságból gyermek születik, akkor a törvényes öröklés rendje áll fenn. Ha a házasságból nem születne gyermek, s a házaspárok közül a férj előbb halna meg, akkor a hozomány az özvegynek természetesen visszajár, de rendszerint kamat nélkül. Ekkor rendelkezhet a férj a hitbérrel. Kramer Emil soproni ügyvéd például 24 000 korona hitbért ígért, igaz, a hozomány 45 000 koronát tett ki.¹⁸ Egy másik esetben Weisz Vilmos szombathelyi kereskedő feleségének 15 000 korona hitbért ajánlott fel, ha előbb halna meg, mint felesége. Ebben a szerződésben a feleség viszonthitbért ígért, ha a házasságkötés után öt éven belül halna meg, melyet a hozományból kell levonni, illetve kifizetni.¹⁹ A feleség halála esetén a hozományt ugyanis a volt férj, a hozomány addigi kezelője, a feleség családjának (szülőknek, rokonoknak) a házasságban eltöltött esztendőik száma függvényében visszaadta. A Sopronban kötött szerződésekben a hitbér nem volt gyakori. Csak nagyobb hozomány esetén adtak hitbért, így közép- és nagypolgári szokásként lehet értelmezni. A hitbérnél sokkal gyakoribb volt az ún. nőtartás megajánlása.

Válás esetén, a hozomány kifizetése mellett ugyanis, a férjek nőtartást helyeztek kilátásba. A feleség a válás kimondásáig vagy az újbóli férjhezmenetelig kapta a nőtartást. Ezek éles határnak bizonyultak, s az előbbi volt a gyakoribb. A kevés kivétel közé tartozott Weisz Vilmos és Kertész Ede győri gyáros, akik a feleségeiknek a következő férjhezmenetelig (nem a válásig!) 300 és 200 korona nőtartást ajánlottak fel.²⁰ Az előbbi a nőtartáson kívül az esetleges gyermekenként plusz 60 koronát helyezett kilátásba. E nagyvonalú gesztusokon kívül a többi házassági szerződés a házasság felbontásáig 60-100 korona nőtartást biztosított.²¹ Kramer Emil például „...azon nem várt esetre, ha a feleség a közös háztartást a férj hibájából elhagyni kényszerülne” a válás kimondásáig 300 korona ideiglenes tartásdíj fizetését vállalta magára.²²

Arról az esetről, ha a feleség halna meg a házastársa előtt, szinte minden szerződés megemlékezett. A szerződésekben tipikusan mondható az öt-tíz, illetve a három-hat-kilenc éves kategóriák. Ha a feleség a házasságkötés után három vagy öt éven belül halna meg, akkor a hozomány teljesen visszaszállt a családra. Ha a haláleset az 5-10 év között következik be, a hozomány felét, vagy a másik kategória esetében 3-6 év között a 2/3-át kellett csak visszaszolgáltatni. 10 éven túl semmi, 6-9 év között a hozomány 1/3-a járt a családnak. Az utóbbi esetben a rokonság 9 év után nem kapta vissza a hozományt. Ezen kategóriák mellett még többféle szerződés előfordult, más variációk is felbukkantak.

¹⁶ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (a továbbiakban: SVL) VII. 152. 473/1910. Kertész Ede és Kohn Margit házassági szerződése. 1910. szeptember 24.; SVL VII. 152. 515/1910. Weisz Vilmos és Klein Margit házassági szerződése. 1910. október 16.

¹⁷ SVL VII. 152. 421/1910. Ficho Dávid és Schiller Roza házassági szerződése. 1910. szeptember 4.; SVL VII. 152. 552/1911. Krausz Vilmos és Weisz Franciska házassági szerződése. 1911. november 5.

¹⁸ SVL VII. 152. 507/1906. dr. Kramer Emil és Fellner Kamilla házassági szerződése. 1906. szeptember 19.

¹⁹ SVL VII. 152. 515/1910. Weisz Vilmos és Klein Margit házassági szerződése. 1910. október 16.

²⁰ SVL VII. 152. 473/1910. Kertész Ede és Kohn Margit házassági szerződése. 1910. szeptember 24.

²¹ SVL VII. 152. 421/1910. Ficho Dávid és Schiller Roza házassági szerződése. 1910. szeptember 4.

²² SVL VII. 152. 507/1906. dr. Kramer Emil és Fellner Kamilla házassági szerződése. 1906. szeptember 19.

Variációk a hozomány visszaadásáról a feleség halála esetén	
a feleség halálának időpontja a házasságkötés után (év)	a férj hozomány visszaadási kötelezettsége a feleség családjának
1. variáció	
0-5	teljes
5-10	1/2 rész
10-	semmi ²³
2. variáció	
0-3	teljes
3-6	2/3 rész
6-9	1/3 rész
9-	semmi ²⁴
3. variáció	
0-3	teljes
3-5	3/4 rész
5-10	1/2 rész
10-15/14	1/4 rész
15-	semmi ²⁵

A fentiekől eltérőnek, különlegesnek két szerződés mondható. Az egyik talán partnerházasságnak köttetett, a férj ugyanis hozományt nem kapott, sőt ő ajándékozta oda jövődöbeli anyai örökségét (ingatlanokat) a feleségének. Az ingatlanok értékében viszontajándékozásra kötelezte magát a feleség is: „...azok értékének erejéig viszonzásul megfelelő értéket fogok ellenajándékképpen átszolgáltatni”. A vőlegény királyi törvényszéki albíró volt Pécsen, míg a menyasszony „kisasszony” magánzó volt Sopronban.²⁶

Egy másik esetben a hozomány kifizetését a menyasszony szülei három százalékos kamatra vállalták legfeljebb 15 éven belül 1920-ig. Itt a szülők nem tudtak azonnal hozományt biztosítani, de a házasság megkötéséért vállalták a későbbi kifizetést. A kamat a banki kamatoknál alacsonyabban volt megállapítva, valamint a szerződés a kamatok kifizetését egy összegben, a lejáratkor is megengedte. Látható, hogy rendkívül kedvező szerződés jött létre, a házasságot a vőlegény valószínűleg nagyon akarhatta, mert a bizonytalan hozomány ellenére is vállalta az esküvőt.²⁷

A hozomány külön része volt a kelengye, melynek értéke a Sopronban készült szerződésekben elérte akár a 15 000-20 000 koronát is. A kelengye többek között bútorból, ágyneműből, ékszerekből, evőeszközökből és ruházatból állt. Több tucat női ruha, ágynemű, két ágy, de nem volt ritka a teljes szobaberendezés sem. F. Dózsa Katalin korabeli divatlapok összcéllításai és fehérneműcégek ajánlatai alapján 1867–1914 között vizsgálta a kelengye összetételét a városi rétegeknél.²⁸ Egy Gyáni Gábor által bemutatott budapesti házassági szerződésből kiderült, hogy például Gerber Klára egy négyszobás lakás teljes bútortartását és

²³ SVL VII. 152. 407/1910. Füredi József és Kohn Eugénia házassági szerződése. 1910. augusztus 21.; SVL VII. 152. 552/1911. Krausz Vilmos és Weisz Franciska házassági szerződése. 1911. november 5.; SVL VII. 152. 515/1910. Weisz Vilmos és Klein Margit házassági szerződése. 1910. október 16.

²⁴ SVL VII. 152. 421/1910. Ficho Dávid és Schiller Roza házassági szerződése. 1910. szeptember 4.

²⁵ SVL VII. 152. 473/1910. Kertész Ede és Kohn Margit házassági szerződése. 1910. szeptember 24.

²⁶ SVL VII. 152. 163/1895. Bajnovits Ármán és Geisler Emma házassági szerződése. 1895. május 13.

²⁷ SVL VII. 152. 66/1895. Csigó István és Pete Varga Mária házassági szerződése. 1905. január 23.

²⁸ Lásd F. Dózsa Katalin: Menyasszonyi kelengye a városiaknál. Folia Historica 3. Budapest, 1975. 89–107. Ebben a tanulmányában a szerző egy 1878-as házassági szerződés kelengyelistáját is közreadta.

felszerelését (20 000 korona értékben) vitte a házasságba csupán a kelengye egy részeként.²⁹ Sopronban is előfordult hasonló eset: Geiszler Emma kelengyéje „mindennemű ruházatot, fehér- és ágyneműket, bútort és egyéb szükségleteket, szóval az összes teljes lakásberendezést” tartalmazta.³⁰ A soproni házassági szerződésekhez sok esetben a kelengyét tételesen felsoroló külön listát csatoltak. Ezek általában nem tüntették fel az egyes tárgyak értékét, csak a kelengye összértéke tudható. Mégis sok esetben minden tétel becsült értéke is felkerült a listára. A kelengye, hasonlóan a hozományhoz, a feleség kizárólagos tulajdona maradt. A hozomány és kelengye visszaadási kötelezettségei megegyeztek. A hozomány és kelengye között mégis fontos felhasználási különbséget lehet felfedezni. A kelengye sokszor nem is került átadásra, így a férjnek semmilyen joga nem volt azt kezelni. Néhány esetben a kelengye is teljesen a férj rendelkezésére lett bocsátva.³¹ Legtöbbször a kelengye egy része közös használatra volt rendelve, Fellner Kamilla tekintélyes, 16 200 koronás kelengyéből például 900 koronát tett ki a közös használatra rendelt tárgyak értéke.³² Más esetben ez a rész nagyobb volt: Klein Margit 15 000 koronás kelengyéből például 3000 korona.³³ A közös használatra átadott tárgyak általában a bútorok és az ágyneműk, a saját használatra megtartottak pedig a személyes ruhadarabok és ékszerek voltak. A kelengyét magában foglaló jegyzéken néha külön tüntették fel a közös használatra, s külön a feleség által kezelt tárgyakat. Így történt Kohn József és Krausz Paula házasságkötése esetében is. A német nyelvű szerződés végén az „A” pont alá írták össze a közös használatra rendelt tárgyakat. Ezek közé különféle ruhaneműk (többek között 24 törülköző, 30 szalvéta, ágynemű) és például egy komplett cselédágy ágyneművel tartozott. A saját használatban megtartott tárgyak viszont kivétel nélkül női ruhaneműk voltak.³⁴ Így a kelengye egy tekintélyes hányadáról, elsősorban értékes ékszerekről és női ruháról legtöbbször kizárólagosan a nők rendelkezhettek, a férjeknek semmilyen joguk vagy igényük nem lehetett azokra. Végül érdemes egy kelengye teljes jegyzékét szemügyre venni.

Huszár Jenőné (született Schwarz Mária) 31 darabos kelengyéjének a listája, mely 2000 koronás összértéket képviselt. ³⁵	
Darab	Megnevezés
2	ágy
2	szekrény matt
1	mosdószekrény
1	díván plüss huzattal
1	kredenc
1	pohárszék
1	asztal
6	szék
2	éjjeliszekrény
1	ottoman
36	edénytörlőruha

²⁹ Gyáni 1995. 19.

³⁰ SVL VII. 152. 163/1895. Bajnovits Ármán és Geiszler Emma házassági szerződése. 1895. május 13.

³¹ SVL VII. 152. 400/1907. Huszár Jenő és Schwarz Mária házassági szerződése. 1907. június 20.

³² SVL VII. 152. 507/1906. dr. Kramer Emil és Fellner Kamilla házassági szerződése. 1906. szeptember 19.

³³ SVL VII. 152. 515/1910. Weisz Vilmos és Klein Margit házassági szerződése. 1910. október 16.

³⁴ SVL VII. 152. 161/1906. Kohn József és Krausz Paula házassági szerződése. 1906. március 6.

³⁵ SVL VII. 152. 400/1907. Huszár Jenő és Schwarz Mária házassági szerződése. 1907. június 20.

18	konyhakendő
24	asztalkendő
12	asztalterítő
36	zsebkendő
30	női ing
2	lúdtollal töltött dunna
8	dunnahuzat
6	lúdtollal töltött párna
24	párnahuzat
10	kisebb párnahuzat
4	ágyterítőhuzat
24	lepedő
6	alsószoeknya
9	női nadrág
2	dunna és 4 párna cselédágyhuzat
24	törülközőkendő
12	corsett
3	kávégarritúra
3	színes alsószoeknya
24 pár	harisnya

Egy közjegyző anyagának áttekintése után elmondható, hogy a soproniak csak elvétve kötöttek házassági szerződést, az inkább a város körüli német földművelőkre volt jellemző. A kevés számú szerződés a női különvagyonról tájékoztat, melyet a szülők vagy gyámok bocsátottak gyermekük, nevelt lányuk rendelkezésére. A hozomány általában készpénzből és kellengyéből állt. A dokumentumok a feleség javairól adnak részletes leírást, így a közösen szerzett vagyonról, s annak összetételéről – a forrás jellege miatt – nem nyerünk tájékoztatást. Ennélfogva a szerződések a női vagyon egy különleges szegmenséről árulkodnak, melyek azonban így is fontos társadalmi különbségeket mutatnak.

Hagyatéki iratok

A vagyon vizsgálatának fontos forrásai a hagyatéki iratok, melyek különféle fondokban találhatók: közjegyzők készítették el végrendeleteket, kivételes esetekben a leltárakat is; bíróságok (általában járásiak) folytatták le a hagyatéki tárgyalásokat, de ebben közjegyzők is közreműködhettek.³⁶ Az árvaszékeknel főleg hátramaradt kiskorú gyermekek esetén találhatók hagyatéki iratok, melyek között a hagyatéki leltárak mellett egyéb dokumentumok – számlák, családtagok levelezése és gyámok clszámoltatása – is fennmaradtak.³⁷ Annak ellenére, hogy a hagyatéki iratok több évtizede foglalkoztatják a kutatókat, a forráscsoportot elemző tanulmányok – a dualizmus időszakát tekintve –, Tóth Zoltán tanulmánya kivételével nem születtek.

³⁶ Az 1848 előtti hagyatéki forrásanyagra lásd Gajár István: A városi tanácsi hagyatéki irategyüttesek az 1848 előtti társadalom történetének kutatásaiban. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 2. Kutatásmódszertan. Gyula, 1989. 59-65.

³⁷ Az árvaszéki forrásanyagra lásd Tóth Zoltán: A dualizmus kori árvaszéki-hagyatéki iratokról. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 2. Kutatásmódszertan. Gyula, 1989. 113-118.

Végrendeletek

A hagyatéki iratok közé sorolhatók a végrendeletek, hiszen az egyén halála után kerültek nyilvánosságra. A végrendeletek a társadalomtörténeti vizsgálatok egyik legismertebb és a legtöbbet használt forrásai. A végrendeletek kutatása Magyarországon több évtizede kezdődött, és a fókuszban a középkori és kora újkori feltáró munkák kerültek. Magyarországon 1945 után sokáig egyedül Tárkány Szücs Ernő foglalkozott a végrendeletekkel, aki a magyar jogi népszokásokat vizsgálta a paraszti öröklésben és temetkezésben.³⁸ A jelenlegi kutatások közül ki kell emelni Kubinyi András, Szende Katalin és Horváth József tanulmányait, melyek megközelítései a hasonló vizsgálatoknak is mintát adnak.³⁹ Míg Kubinyi középkori nemesi,⁴⁰ addig Szende Katalin a városi polgárság (Sopron és Pozsony) végrendeleteit elemezte. Szende Katalin legújabb tanulmányában a polgári végrendeletek kialakulásának középkori folyamatát is bemutatta.⁴¹ Meg kell említeni Mátyás Mónika kutatásait, aki 1700-1875 között készült 1000 debreceni végrendeletet vizsgált. Kutatásának középpontjában a korabeli mentalitás, a személyek közötti viszony és a családon belüli örököstési stratégiák vizsgálata állt.

A kora újkori végrendeletek annyira voltak bőbeszédűek, amennyire a vagyon átadására feltétlenül szükség volt. Ha a családi helyzet úgy kívánta meg (például sok gyermek, várhatóan bonyolult örökösdési helyzet), a végrendelet rendkívül részletes volt. Ekkor nemcsak az összes vagyontárgyat sorolták fel, hanem azok pontos leírását is rögzítették. Általánosságban elmondható, hogy a végrendeletekben rendszerint mind a nagyobb vagyontételek, például az ingatlanok és a készpénz, mind az értékesebb bútorok, ékszerek, könyvek, ruházat, valamint konyha- és evőszközök is megjelentek. Ennek ellenére csak a legkritikább esetben kapunk teljes képet a végrendelező vagyontárgyairól. A kisebb bútorok, értéktárgyak ugyanis nem kerültek be a végrendeletekbe.⁴² Szende Katalin szerint az értéktárgyak bekerülése a végrendeletbe elsősorban azok értékétől függött. Az alsó értékhatár örökhagyóként az „illető vagyonossága és az igény szintje szerint változott”.⁴³ A kiterjedt kutatások ellenére – Molnár Attiláné⁴⁴ tanulmányán kívül – a vagyon mégsem került az érdeklődés középpontjába. A kutatások fő iránya a kor anyagi kultúrájának feldolgozása volt.⁴⁵ A tárgykultúra vizsgálatának egyik területe például a luxuscikkek feltárása, hiszen éppen a középkori végrendeletek gazdag tárgyfelsorolásaiából tudható, hogy bizonyos tárgyaknak komoly presztízsjellege volt, például a velencei üvegeknek, melyek a kor státuszszimbólumai közé tartoz-

³⁸ Lásd Tárkány Szücs Ernő: *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest, 1961.; Tárkány Szücs Ernő: *Jogi népszokások parasztságunk öröklési rendjében (1770-1945)*. Agrártörténeti Szemle, 1980. 3-4.; Tárkány Szücs Ernő: *A temetés jogi rendje*. Hajdú-Bihar temetőművészete. Főszerkesztő Szöllösi Gyula. Debrecen, 1980. Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, 1981.

³⁹ A feldolgozások mellett már több forráspublikáció is megjelent. A teljesség igénye nélkül a következők emelhetők ki. Rácz István: *Debreceni végrendeletek (1595-1847)*. Debrecen, 1983.; Kocsis Gyula: *18. századi ceglédi végrendeletek*. Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről. Szerkesztette: Kocsis Gyula. Cegléd, 1993.; Bencsik János: *Tokaj társadalma a tárgyak tükrében (1774-1849)*. Sátoraljaújhegy, 1993. Bencsik a végrendeletek mellett leltárakat is közölt.

⁴⁰ Kubinyi András: *Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban*. Soproni Szemle, 1999. 4. 331-342.

⁴¹ Szende Katalin: *A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példáján)*. Soproni Szemle, 1999. 4. 342-343.

⁴² Horváth József: *Egy végrendeletkutató tapasztalataiból*. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Hajnal István Kör, 1995. 439-442. (a továbbiakban: Horváth)

⁴³ Szende Katalin: *A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő középkorban*. Acta, 1990. 3. 74.

⁴⁴ Molnár Attiláné: *A paraszti vagyon összetételének alakulása Kecskeméten 1655-1769-ig a végrendeletek alapján*. In: Bács-Kiskun Megye múltjából. X. Gazdaság és társadalom. Szerkesztette: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1989.

⁴⁵ Erre a legjobb példa Szende Katalin előbb említett tanulmánya.

tak.⁴⁶ A végrendeletek alkalmasak továbbá a kor szokásainak, rituáléinak (például házasságkötés, keresztelezés és temetkezés)⁴⁷ és a demográfia tanulmányozására,⁴⁸ valamint a nők korabeli helyzetének megismerésére.⁴⁹

A dualizmus korában a végrendeletek sem a vagyon, sem a tárgykultúra kutatásának szempontjából nem elengedhetetlen források. A vagyon egy része ugyan megismerhető belőlük (melyet a végrendeletkező említ): egyes tárgyak, értékpapírok, sőt ingatlanok is, de azok értékéről csak ritkán nyerhető információ. Csak kivételes esetekben tájékoztatnak a vagyon minden eleméről. Fontos szempont továbbá, ami növeli a bizonytalanságot, hogy a végrendelet keletkezése és a halál időpontja között sokszor hosszú idő telt el, s e közben változás állhatott be a vagyoni állapotban. Így a végrendelet a halál beálltakor sok esetben nem a valós vagyoni helyzetet tükrözte. Ezért a kutatásoknak elsősorban a korabeli mentalitás történetének feltárása felé kellene fordulniuk. A családi kapcsolatok vizsgálata, például a férj-feleség, a szülők és gyerekek közti viszony és a nők társadalmi pozíciójának feldolgozása is várhat magára. A kiterjedt középkori és kora újkori kutatások ellenére egy-két családtörténeti tanulmányon kívül a dualizmus kori végrendeletek módszeres társadalomtörténeti feldolgozása még nem kezdődött el.

Hagyatéki leltárak: kutatások és forráskritika

A hagyatéki leltárak – hála az elmúlt évtizedekben folytatott külföldi és itthoni kutatásoknak – ma már közismerten elfogadott, s nagyra értékelt forrásai a gazdaság- és társadalomtörténetnek. A leltárak 1848 után, de sokszor már korábban is, alapvetően mérlegszerűen mutatják meg a vagyont; egyik oldalon az elhunyt személy összes vagyona (aktívum), másik oldalon viszont az általa felhalmozott adósságállomány áll (passzívum). A kettő különbsége adja az örökölhető, a tiszta (nettó) vagyon értékét. A leltárakban a hátrahagyott vagyon felvétele szigorú sorrendben történt, először az aktívum, aztán a passzívum került összefűzésre.

Az inventáriumokban a vagyon felsorolása mindig az ingósággal kezdődik. Elsőként a készpénz és az ékszerek, majd a bútortárgyak, a ruha- és fegyvertárgyak kerültek felvételre. Az őstermeléssel foglalkozók esetében a lakásban található ingósághoz hozzáírták még a ház külső tartozékait is: az udvarban és az istállóban lévő gazdasági felszerelést és az állatokat is. A ház belső és külső berendezésének felvétele után az értékpapírok, követelések és betétkönyvek következtek. A kereskedőknél és az iparosoknál az áruaktár is az ingóság egyik részeként jelent meg. A leltárakban ezek után az ingatlan felvétele következett, mely alapvetően háztulajdon (ház és részház) és mezőgazdasági földterület (szántó, szőlő, legelő, rét és kert) lehetett.

Az aktívum után a passzívum került felvételre, mely az elhunyt hátrahagyott adósságait sorolja fel részletesen. A betegápolási és a temetési költségek szinte minden leltárban előfordulnak, de sokszor ezekkel le is zárul az adósság felsorolása. E két legáltalánosabb tartozási forma után – melyek összegükben elenyészőek a többihez képest – még a következők fordul-

⁴⁶ Szende Katalin: A luxus fogalma és a luxusigények kielégítése a középkorban. In: Luxusiparok. Változatok a IX. Kézművesipartörténeti Szimpózium előadásából. Szerkesztette: Horváth Sándor és Szulovszky János. Budapest – Veszprém, 1997. 18.

⁴⁷ Horváth József: Végrendeleti adalékok az emberélet fordulóihoz fűződő szokások vizsgálatához a 17-18. századi Győrben. In: Rendi társadalom - Polgári társadalom 7. Csokonai Kiadó, 1997. 163-174.

⁴⁸ Szende Katalin: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Pozsonyban és Sopronban. Levéltári Közlemények, 1997. 1-2. 77-98.

⁴⁹ Katalin Szende: The other half of the town: women in private, professional and public life in two towns of the late medieval western Hungary. East Central Europe, 20-23. pp. 171-190. és Szende Katalin: A nők szerepe a kézműiparban a késő középkorban a soproni és a pozsonyi végrendeletek tükrében. In: Házi Jenő emlékkönyv. Sopron, 1993.

nak elő: államnak és városnak való tartozás (különféle adóhátralékok), hátramaradt munkadíj és lakbéradósságok, váltó és egyéb tartozások magánszemélyeknek és pénzintézeteknek és jelzálogadósságok.

A hagyatéki leltárak a történeti feldolgozás szempontjából számos lehetőséget kínálnak. A külföldi szakirodalom három feldolgozási irányt emel ki a sok közül: a vagyon (the study of wealth), az életmód (the study of everyday life) s a gazdasági aktivitás (the study of economic activity) vizsgálatát.⁵⁰ Magyarországon az utóbbi években fontos eredmények születtek, a kutatások középpontjába a vagyon összetételének, szerkezetének vizsgálata és az életmód, ezen belül a lakáskultúra tanulmányozása került. A hagyatéki leltárak alapján a városi társadalom vagyoni összetételének meghatározására eddig Bácskai Vera, Tóth Zoltán, Benda Gyula és jelen tanulmány szerzőjének írása tett kísérletet. Bácskai Vera két város – Sopron és Győr – társadalmának vagyoni viszonyait elemezte 1790-től 1848-ig.⁵¹ A győri kutatáshoz 1008, a sopronihoz pedig 2008 leltárt használt fel. Tóth Zoltán 115 leltár segítségével a századfordulói Szekszárd egyes társadalmi rétegeinek vagyonszerkezetét és elsősorban mobilitását vizsgálta.⁵² Benda Gyula a zalaegerszegi kézművesek és gazdák vagyoni helyzetét vette górcső alá (1762-1850).⁵³ Jómagam a soproni polgárság vagyoni viszonyait vizsgáltam 308 leltár segítségével.⁵⁴ A vagyoni viszonyokat illetően módszeres kutatást jelenleg Mészáros Balázs folytat 760 pécsi leltár segítségével, melyek 1900 és 1919 között készültek. Saját további gyűjtésem eredményeképpen jelenleg az 1879 és 1913 között készült 608 darab leltárt vizsgálom.⁵⁵ Meg kell említeni továbbá Rácz István *A debreceni civisvagyon* című kötetét, melyben a szerző a debreceni társadalom vagyonának összetételét vizsgálta sokféle forrás felhasználásával (például leltár, végrendelet).⁵⁶

A lakáskultúra elemzései közül úttörő jellegűek voltak Jakó Zsigmond és Askercz Éva tanulmányai. Jakó 112 leltár segítségével a 16–17. századi kolozsvári,⁵⁷ Askercz 34 inventárium alapján a 17–18. századi soproni otthonkultúrát vizsgálta.⁵⁸ Az 1980-as és 90-es években a kutatások új lendületet vettek. Benda Gyula a keszthelyi lakáskultúráról,⁵⁹ illetve a Keszthely környéki szőlőhegyek építkezéséről írt.⁶⁰ Tóth Zoltán Szekszárdról szóló könyvé-

⁵⁰ Schurmann, Anton: Probate inventories: research issues, problems and results. In: Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. A. A. G. Bijdragen 23. 1980. 19-31.; a külföldi eredményekre lásd Benda Gyula: A hagyatéki összeírások feldolgozása. (Áttekintés a külföldi irodalomról). Társadalomtörténeti Hírlevél, 1990. 3-4.

⁵¹ Bácskai Vera: A polgári vagyon nagysága és szerkezete a XIX. század első felében. Győri tanulmányok. Győr, 1993.

⁵² Tóth Zoltán: Szekszárd társadalmi századfordulón. Budapest, 1989. (a továbbiakban: Tóth)

⁵³ Benda Gyula: Kézművesek és gazdák vagyona Zalaegerszegen az osztályos egyezségek tükrében (1762-1850). In: Zalaegerszeg évszázadai. Várostarténeti tanulmányok. Zalaegerszeg megyei jogú város közgyűlése, Zalaegerszeg, 1997. 217-250.

⁵⁴ Güntner Péter: A soproni polgárság vagyoni viszonyai a századfordulón a hagyatéki leltárak tükrében. Soproni Szemle, 1995. 3. 244-261. (a továbbiakban: Güntner)

⁵⁵ Güntner Péter: Társadalmi rétegződés és vagyonszerkezet Sopronban a századfordulón. In: A mesteriség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Szerk.: Bódy Zsombor, Mátyás Mónika, Tóth Árpád. Osiris, 2000. 176-201.

⁵⁶ Rácz István: A debreceni civisvagyon. Agrártörténeti Tanulmányok 14. Budapest, 1989.

⁵⁷ Jakó Zsigmond: Az otthon művészete a XVI-XVII. századi Kolozsváron. In: Kelemen emlékkönyv. Kolozsvár, 1957. 361-393.

⁵⁸ Askercz Éva: Polgári otthonok a 17-18. századi Sopronban. Arrabona 18., 1976. 89-143.

⁵⁹ Benda Gyula: A lakásfelserelés változásai Keszthelyen 1790-1848. In: Építész az Alföldön. Nagykőrös, 1989. 133-160.

⁶⁰ Benda Gyula: A Keszthely környéki szőlőhegyek építkezése a hagyatéki és vagyonösszeírások tükrében (19. század első fele). In: A Balaton-Felvidék népi építészete (A Balatonfüreden, 1997. május 21-23-án megrendezett konferencia anyaga). Szerkesztette: Cseri Miklós és S. Lackovits Emőke. Szentendre – Veszprém, 1997. 293-310.

ben fontos szerepet tulajdonított a lakáskultúra tanulmányozásának. Gyáni Gábor a hagyatéki leltárak alapján elemezte a 19. század második felében a budapesti lakáskultúrát.⁶¹ Kocsis Gyula Cegléd tárgycellátottságát vizsgálta a 19. század második felében.⁶² Jelen tanulmány szerzője a soproni lakáskultúrát vizsgálta a századfordulón 11 szobánkénti lakásleírást tartalmazó leltár segítségével.⁶³ A lakáskultúrát tekintve módszeres kutatást jelenleg Granasztói Péter folytat, a kiskunhalasi lakáskultúrát vizsgálja 1760 és 1850 között 200 leltár segítségével.⁶⁴ Askercz Éva újabban soproni leltárak alapján a 17. század eleji konyhák tárgyi kultúráját kezdte feltárni.⁶⁵ A vagyon és a lakáskultúra vizsgálata mellett kutatások folytak könyvtörténeti⁶⁶ vonatkozásban és a szőlőbirtoklást⁶⁷ elemezve, illetve indultak a temetkezés⁶⁸, a szegregáció kérdéscit⁶⁹ és az értékpapírok⁷⁰ birtoklását illetően is.

Fontos megemlíteni, hogy Benda Gyula⁷¹ országos felmérést végzett a magyarországi levéltárakban található dualizmus kori hagyatéki leltárakról. A levéltári tájékozódás után kezdeményezője volt a soproni, a pécsi, a szombathelyi és a kiskunhalasi kutatásoknak, leltár-gyűjtésnek. Munkája és irányítása nélkül nem jöhettek volna létre az előbb említett kutatások. Benda Gyula az 1980-as évektől vizsgálja a keszthelyi leltárakat: a 18. század végétől 1848-ig 470 leltárt tanulmányoz. Munkájának credményképpen például már több forrás-publikációval is rendelkezünk.⁷²

A hagyatéki leltárak forrásértékére vonatkozó legsúlyosabb kritikát talán Tóth Zoltán fogalmazta meg, aki szekszárdi kutatásának tapasztalatait így foglalta össze: „A hagyatéki leltárak csonkasága rendszeres, ami egy törvényesen szabályzott, történetileg kialakult gyakorlat terméke”. Tóth elismeri, hogy a leltárak pontosságát a „hagyatéki eljárás szabályai és helyi szokásai határozták meg”.⁷³ Anélkül, hogy vitába szállnék Tóth Zoltánnak a szekszárdi leltárakra vonatkozó állításával, vizsgáljuk meg, mi a helyzet a hagyatéki eljárás törvényi szabályozásával. Mivel a hagyatéki leltárak felvételére vonatkozó törvényeket, rendeleteket 1868-

⁶¹ Gyáni Gábor: Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Összeállította: Hanák Péter. Budapest, 1992. (a továbbiakban: Gyáni 1992.)

⁶² Kocsis Gyula: Ceglédi háztartások tárgyi ellátottsága a 19. század második felében. Cegléd, 1993.

⁶³ Güntner Péter: A soproni polgári lakáskultúra a századfordulón. In: Soproni Szemle, 1997. 1. 21-31.

⁶⁴ Granasztói Péter: Eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyak tükrében (Kiskunhalas 1760-1850). Tabula, 1998. 1-2. 25-59.; Granasztói Péter: Az ágytól a kanapéig. A kiskunhalasi lakáskultúra 1760 és 1850 között. Granasztói Péter: A tárgytól a tárgyak rendszeréig. Két példa a faktoranalízis alkalmazására. In: A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára. Szerk.: Bódy Zsombor, Mátay Mónika, Tóth Árpád. Osiris, 2000. 87-108.

⁶⁵ Askercz Éva: Milyenek lehettek a konyhák Sopronban a 17. század elején? Soproni Szemle, 1999. 4. 370-382.

⁶⁶ Lescestoffe in Westungarn I-II. Szerkesztette Monok István, Ötvös Péter, Harald Pickler. Szeged, 1994. és 1996.

⁶⁷ Kücsán József: Adatok Sopron északkeleti külvárosának 17-18. századi szőlőbirtoklásához. Soproni Szemle, 1999. 4. 382-389.

⁶⁸ Güntner Péter: Soproni temetkezések a századfordulón – státus és vagyon összefüggései a hagyatékok tükrében. Kézirat.

⁶⁹ Szabó Gábor: Szegregáció Szombathelyen a múlt századvégén. Kézirat. Mészáros Balázs: Társadalmi szegregáció a századeleji Pécsen. Kézirat.

⁷⁰ Güntner Péter: A soproni polgárság befektetési politikája a századfordulón. Kézirat.

⁷¹ Benda Gyula egy másik tanulmányában az 1848 előtti felvételi gyakorlattal és a leltárak felhasználhatóságával foglalkozott. Benda Gyula: Inventárium és paraszti gazdaság a XVIII-XIX. században. In: Zalai Gyűjtemény 28. Zalagörszeg, 1989. 241-249.

⁷² Benda Gyula: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I-II. Budapest, 1988. és 1996. Egyéb forráskiadások: Rác István: Debreceni vagyonleltárak 1717-1848. Debrecen, 1984.; Kocsis Gyula: Hagyatéki leltárak Cegléd (1850-1900). Cegléd, 1988.; Kocsis Gyula: Hagyatéki iratok Cegléd (1755-1820). Cegléd, 1997.

⁷³ Tóth 93.

1914 között egy előző tanulmányomban már feltártam,⁷⁴ ezért erre részletesen jelen tanulmányban nem tértek ki. Véleményem szerint a törvényi és a rendeleti szabályozás nem indokolja a leltárak csonkaságát, azok alapján inkább pontosságuk feltételezhető.⁷⁵ Mindazonáltal a szabályozás ellenére a leltárak felvételi módját mindig a helyi gyakorlat szabályozta, s a leltárak között jelentős különbségek lehetnek. Még ugyanabban a városban, hiszen az egyes leltároozók szokása és munkamorálja más és más volt, ahogy ezt Sopron esetében ki is mutatam.⁷⁶ A kritika Szekszárd esetében természetesen nem kérdőjelezhető meg, azonban Sopron és más városok leltárait ismerve (például Pécs és Szombathely) általánosságban inkább az mondható el, hogy a leltárak a századfordulón többnyire pontosak és teljeseek voltak.⁷⁷ Igaz, a helyi gyakorlat esetleges hiányosságai miatt a leltárak pontosságát mindig vizsgálat alá kell vetni, s ki kell szűrni azokat a leltárakat, melyek csonkasága gyanítható.

A leltárak forrásértékét nézve viszont meg lehet állapítani, hogy a virilis-jegyzékekhez hasonlóan a leltárak is csak az egy község területén fekvő vagyont tartalmazzák. Ha máshol is előfordult vagyon, akkor több leltár is készült: a másik községben illetékes hivatal vette fel az újabb leltárt, s köteles volt elküldeni azt az eljárást indító járásbírósnak. Ezek a leltárak azonban sokszor elvesztek, nem kerültek az árvaszékekhez. Így az az eset, hogy egy elhunyt-nak több leltára is fennmaradt egy árvaszék iratanyagában, elhanyagolható számban fordul elő. Fontos továbbá hangsúlyozni, hogy egyének vagyona, s nem háztartásoké lett felvéve. Így előfordulhat, hogy férfiaknál sokszor egyáltalán nem szerepelnek bútorok, mert bár egy háztartásban laktak feleségükkel, gyakorta a női vagyonnak számító lakásberendezés csak a feleségek hagyatéki leltárába került be. Néha a leltár felvétele és a halál időpontja között évek teltek el, mert esetleg pótleltároozást rendeltek el, vagy az örökösödési eljárás évekkel a halál időpontja után indult meg, s így a leltároozás közvetlenül a haláleset után nem történt meg. Ekkor az eltelt idő hosszúsága miatt a leltárak csonkasága szinte természetes. Sokszor problémát jelent az elhunyt foglalkozásának megállapítása. Azt ugyanis néha csak a halálesetfelvételi lapon tüntették fel, s annak hiányában az elhunyt azonosítása csak a halotti anyakönyvekből érhető el, mivel magán a leltáron is szerepel az elhunyt család- és keresztnév és a halál pontos dátuma, melyek alapján már könnyen visszakereshető a halotti anyakönyvekben az illető személy többi adata. Más kritikák is megfogalmazódtak a leltárak felhasználhatóságáról a kutatásokban, de mivel nem a vagyoni helyzet megítélésére, hanem például a lakáskultúra vizsgálatának korlátaira vonatkoztak, azokra most nem térnek ki.⁷⁸

A források alapos áttekintése után konklúzióként leszűrhető, hogy bár minden forrás a vagyonhoz kapcsolódik, az egyes források vizsgálata teljesen más kérdésekre ad választ.

⁷⁴ Güntner Péter: A soproni hagyatéki leltárak számítógépes feldolgozása. In: Levéltári Szemle, 1997. 3. 14-25.

⁷⁵ Röviden összefoglalva elmondható, a hagyatéki leltár felvétele egyértelműen az örökösödési eljáráshoz köthető. Leltár elkészítésére csak abban az esetben került sor, ha az örökösödés körül bármilyen probléma vagy bizonytalanság merült fel, így nem minden elhunyt vagyoni állapota lett rögzítve. A századfordulón a törvények, a rendeletek nemcsak a hagyatéki eljárást, hanem a hagyatéki leltár felvételi módját is szabályozták. A felvételi eljárások megszilárdulása, minden részletre való kiterjedése az 1890-es évek második felére tehető, amikor már az 1894. évi örökösödési törvény (1894:XVI. tc.) eljárásai általánossá váltak. A szabályozás révén a századfordulón az addig erősen eltérő szerkezetű hagyatéki leltárak egységsültek. A leltároozást nyolc nappal a halálesetfelvétel után el kellett kezdeni, ez alól csak az jelentett kivételt, ha a leltároozást nem ugyanaz a személy végezte (1894:XVI. tc. 37. paragrafus), például közjegyző. 1895-től a leltárakban a hátrahagyott vagyon felvételének sorrendjét is szabályozták, s arról, hogy mit és milyen sorrendben írtak össze, leginkább az 1895. évi rendeletben közzétett mintapéldány tájékoztatót (A belügyi és igazságügyi m. kir. ministerek 1895. évi 43.194. I. M. számú rendelete, az örökösödési eljárásról szóló 1894:XVI. tc. végrehajtása tárgyában. 44. paragrafus. Magyarországi Rendeletek Tára II. kötet. Budapest, 1895. 630-633.)

⁷⁶ Güntner 247.

⁷⁷ Ez vonatkozik a vagyon felvételére és becslésére is.

⁷⁸ Gyáni Gábor például a lakáskultúra vizsgálatának korlátait fejtette ki részletesen. Gyáni 1992. 32.

A leginkább elemzett virilis-jegyzékek az elit változásának megfigyelésére alkalmazhatók, s az adóösszegek alapján az egyes városok elitjeinek gazdasági ereje is összehasonlítható. A házassági szerződések a hozomány nagyságáról és sokszor a kelengye összetételéről árulkodnak, de a segítségükkel férfi-női kapcsolat is görcső alá vehető. A végrendeletek eltekintve egy-két kivételtől, melyek tételesen felsorolják a hátrahagyott vagyont, a századfordulón elsősorban a mentalitás szempontjából vizsgálhatók. A férfi-női viszonyról, a családi kapcsolatokról, de a temetkezés lebonyolításáról is fontos információ nyerhető belőlük. A hagyatéki leltárak viszont egyedülálló módon – kivételes esetektől eltekintve – a teljes vagyonról tájékoztatnak, legyen szó értékpapírokról vagy lakásberendezésről.

A források között bizonyos átfedések persze elképzelhetők és tapasztalhatók is. Egy házassági szerződésben szereplő hozomány és kelengye például pontosan megegyezhet a halál bekövetkezte után a hagyatéki leltárban felvett vagyonnal, ha a házasság során nem következett be vagyongyarapodás vagy eladósodás. E szélsőséges eset mellett viszont könnyen előfordulhat, hogy a kelengye leírásában rögzített tárgyak a nő tulajdonában maradván a hagyatéki leltárban is felvételre kerültek. A feleség hozománya az elhunyt férjek leltáraiban gyakran felbukkant követelésként, melyet a hátramaradt özvegy részére kellett visszaszolgáltatni az elhunyt vagyonából. A végrendeletekben is megemlítésre kerülhettek olyan vagyontételek vagy tárgyak, melyeket a leltárakban természetesen felüntettek. Az elhunyt ingatlanjai nemcsak az inventáriumokból tudhatók meg, hanem meg lehet találni azokat a telekkönyvekben is.

Mindezek alapján az összes forrás együttes használata lenne kívánatos. A források egymás mellé tétele a vagyon nagyságáról, összetételéről és a vagyonosodás vagy az eladósodás folyamatáról is a legteljesebb képet adná. Ez azonban a források szűkössége és feltáratlansága, de elsősorban munkaigényessége miatt majdnem lehetetlen feladat. Horváth József például a 17. századi győri végrendeleteket és hagyatéki leltárakat próbálta összehasonlítani. Míg végrendeletekből több száz állt rendelkezésére, addig leltárakból csak öt. Mindazonáltal az öt végrendelet és leltár összevetése is fontos tanulságokkal szolgált.⁷⁹ Más esetben egy család történetének megírásakor használtak fel egyszerre sokféle forrást; például végrendeletet és hagyatéki árverési jegyzőkönyvet.⁸⁰ A 19. század második felére azonban a források már nem olyan szűkösek, mint a 17. és a 18. századra, így a különböző források összehasonlítása is több sikert sejtet. Az e tanulmányban ismertetett forrásoknak a feltárása jelenleg különböző szinten folyik, remélhetőleg azonban a közeljövőben emelkedni fog az érdeklődés irántuk.

⁷⁹ Horváth 441.

⁸⁰ Horváth D. Tamás: Egy mezővárosi iparos a reformkor kezdetén (Steindl György keszthelyi rézműves hagyatéka). *Agrártörténeti Szemle*, 1993. 1-4. 14-38.